

QABASAT (A Quarterly Journal on Philosophy of Religion)
Vol.30 / No.118 / Winter 2025
ISSN: 1028-4538
Type of Article: Reserch Article
<https://qabasat.iict.ac.ir>

Ontology in Islamic Philosophy and Its Manifestation in Islamic Art and Architecture: From Meaning to Artistic Form

Maryam Sharifpour

Islamic teaching group, Islamic azad university Tehran medical sciences.

Email: maryam_2102@yahoo.com

Citation

Sharifpour, M (2025) Ontology in Islamic Philosophy and Its Manifestation in Islamic Art and Architecture: From Meaning to Artistic Form. Qabasat, 30 (4) (118), 153-174.

[10.22034/qabasat.2026.735049](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.735049)

Received: 26 August 2025

Accepted: 6 January 2026

Abstract

This paper, adopting an analytical approach, examines the relationship between **existential** philosophy in Islamic thought and Islamic art and architecture. **Existential philosophy**, as the intellectual foundation of Islamic art, introduces concepts such as **unity** of God, knowledge, unity and multiplicity, light, and wisdom, each of which **influences** the formation of aesthetic principles and the spatial structure of **Islamic architecture**. The main research question is: What is the relationship between the **foundations** of existential philosophy and the artistic and architectural structure in **Islamic works**, and how does this connection contribute to the creation of meaning and **identity** in art and architecture? **The study** employs a philosophical-**comparative** analysis, **drawing** on philosophical sources, artistic texts, and historical architectural examples to **elucidate** this relationship. The findings indicate that existential philosophy not only **provides** a theoretical **framework** for interpreting the manifestations of Islamic art and **architecture**, but also reinforces a Tawhidi (**unity-centered**) approach in design, balance between form and meaning, and the creation of meaningful and sacred spaces. The **results** demonstrate that the principle of Tawhid manifests in geometric symmetry and **pattern** repetition, the concept of light in spatial organization and visual perception, and **wisdom** in proportional systems and architectural symbolism. In other words, **Islamic architecture**, as the **tangible** embodiment of existential philosophy, acts as an **intermediary** between the sensory world and the world of meaning.

Keywords

Existential Philosophy, Islamic Ontology, Islamic Art, Islamic Architecture, Artistic Form and Meaning.

QABASAT

A Quarterly Journal on Philosophy of Religion
Vol.30 / No.118 / Winter 2025

153

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>),

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

Extended Abstract

1) Introduction

Islamic art and architecture have long been regarded as among the most profound manifestations of the intellectual and spiritual foundations of Islamic civilization. Unlike purely material or decorative artistic traditions, Islamic artistic expression is deeply rooted in metaphysical and ontological principles derived from Islamic philosophy and wisdom (hikmah). Central to this worldview is the philosophy of existence (ontology), which explains the relationship between God, humanity, and the cosmos through concepts such as tawhīd (divine unity), light, wisdom, unity and multiplicity, and spiritual knowledge. In Islamic philosophy, existence is not understood as a neutral or abstract category; rather, it is viewed as a hierarchical and sacred reality emanating from the Divine Being. Consequently, artistic and architectural forms in Islamic civilization function not merely as aesthetic structures but as visible manifestations of transcendent truth.

Muslim philosophers including al-Fārābī, Ibn Sīnā (Avicenna), Suhrawardī, Ibn ‘Arabī, and Mullā Ṣadrā established a metaphysical framework in which beauty is considered a mode of existence and artistic creation becomes a process of revealing divine order within material reality. Within this perspective, Islamic art is not intended to imitate nature in a realistic sense; instead, it seeks to express metaphysical unity through symbolic form, geometry, rhythm, proportion, and light. Concepts such as unity within multiplicity and the manifestation of divine light become foundational principles shaping artistic structures and spatial organization.

Despite the richness of Islamic metaphysical thought, many contemporary studies of Islamic art and architecture have focused mainly on historical description, stylistic classification, or decorative analysis, while paying less attention to the systematic relationship between Islamic ontology and artistic form. The present study seeks to address this theoretical gap by examining how ontological principles in Islamic philosophy are embodied in Islamic art and architecture. The main research question is: how do metaphysical concepts such as tawhīd, light, wisdom, and unity manifest themselves in the artistic and spatial structures of Islamic civilization? The article further explores the relationship between meaning and form, the symbolic role of geometry and light, and the function of architecture as a mediator between the sensible and spiritual worlds.

2) Methodology

This research adopts a qualitative, descriptive-analytical, and comparative methodology grounded in philosophical interpretation. The study relies on classical Islamic philosophical texts, contemporary scholarly works on Islamic art, and selected case studies from Islamic architecture and visual arts. Primary philosophical sources include the works of Suhrawardī, Mullā Ṣadrā, Ibn ‘Arabī, Ibn Sīnā, and al-Ghazālī, whose ontological theories constitute the conceptual foundation of the analysis. In addition, modern studies by scholars such as Seyyed Hossein Nasr and Titus Burckhardt are employed to contextualize the spiritual dimensions of Islamic art and architecture.

The analytical framework of the research is based on correlating philosophical concepts with formal and spatial characteristics in artistic and architectural works. The study examines how metaphysical notions are translated into geometry, proportion, ornamentation, light organization, and spatial hierarchy. Three major architectural examples are analyzed in particular: Shah Mosque, Fin Garden, and Tomb of Hafez. These examples are selected because they demonstrate the integration of metaphysical meaning and artistic form in different ways. Furthermore, the study investigates artistic

fields such as calligraphy, illumination (*tadhīb*), miniature painting, and tilework in order to show how Islamic ontology manifests itself across diverse artistic media. The research employs a comparative philosophical approach to distinguish Islamic ontology from Western existentialism. While Western existentialist thought emphasizes individuality, anxiety, and subjective experience, Islamic ontology focuses on the absolute reality of existence and its hierarchical manifestations. This distinction provides the theoretical basis for understanding the sacred orientation of Islamic artistic production.

3) Discussion and Results

The findings of this research demonstrate that Islamic ontology constitutes the intellectual and spiritual foundation of Islamic art and architecture. The principle of *tawhīd* emerges as the central organizing concept shaping artistic and spatial structures. In Islamic architecture, unity is expressed through symmetrical composition, geometric repetition, centralized spatial organization, and harmonious proportions. The structure of Shah Mosque exemplifies this principle through its axial orientation toward the qiblah, balanced spatial arrangement, and integration of geometric ornamentation. The architectural composition reflects unity within multiplicity, symbolizing the return of all existence to the Divine center.

The concept of light occupies a particularly important place in both Islamic philosophy and architecture. Influenced by Suhrawardī's philosophy of illumination, Islamic architecture treats light not merely as a physical necessity but as a symbol of divine presence and spiritual knowledge. The study reveals that the organization of light in mosques and sacred spaces creates an experiential journey from material perception toward spiritual contemplation. Colored windows, domes, and illuminated interiors transform architectural space into a symbolic representation of metaphysical reality. Light thus functions as both an aesthetic and epistemological element within Islamic architecture.

The analysis further indicates that the philosophical doctrine of unity in multiplicity is manifested visually through repetitive geometric patterns, arabesques, calligraphy, and tilework. Islamic ornamentation avoids chaotic diversity by integrating multiplicity into a coherent and harmonious whole. Every individual element participates in a larger cosmic order, reflecting the ontological unity of existence articulated in Mullā Ṣadrā's theory of the gradation of being (*tashkīk al-wujūd*). Geometric forms such as circles, stars, and interlaced polygons symbolize the emanation of multiplicity from a single transcendent source.

Islamic calligraphy is also shown to embody metaphysical principles. Because the Arabic script often conveys Qur'anic revelation, calligraphy becomes a sacred artistic practice through which divine speech enters material form. The rhythmic movement of letters, balanced proportions, and flowing composition represent the harmony and order of existence. Similarly, illumination and miniature painting employ symbolic colors, abstract spatiality, and non-naturalistic representation to convey spiritual realities rather than material appearances.

The study also highlights the role of wisdom (*ḥikmah*) in shaping artistic proportion and architectural order. Islamic architects employed mathematical harmony, sacred geometry, and symbolic numerical relationships to create spaces reflecting cosmic balance. In Fin Garden, the arrangement of water channels, gardens, and spatial axes reflects metaphysical ideas concerning life, cosmic order, and the harmony of nature. Likewise, Tomb of Hafez demonstrates the integration of poetry, landscape, architecture, and spirituality into a unified symbolic environment.

Overall, the findings indicate that Islamic art and architecture function as mediators

between the material and spiritual worlds. Artistic form is inseparable from metaphysical meaning, and aesthetic structures become instruments for contemplating divine reality. Islamic architecture therefore operates not merely as functional construction but as an ontological expression of sacred order.

4) Conclusion

This study concludes that Islamic ontology provides a comprehensive metaphysical framework for understanding Islamic art and architecture. Concepts such as *tawhīd*, light, wisdom, unity, and multiplicity are not abstract philosophical ideas detached from artistic practice; rather, they actively shape the formal, spatial, and symbolic structures of Islamic artistic production. Islamic art transforms metaphysical principles into visible and experiential forms, allowing architecture and visual arts to function as embodiments of spiritual truth.

The analysis of selected artistic and architectural examples demonstrates that Islamic artistic forms are deeply connected to ontological and epistemological principles. Geometry, symmetry, repetition, and light serve not only aesthetic purposes but also symbolic and spiritual functions. Architecture becomes a path of spiritual movement from multiplicity toward unity, while artistic ornamentation reflects the harmony and order of existence. In this sense, Islamic art can be understood as “visualized wisdom” or a sacred language expressing metaphysical reality through material form.

The research further shows that Islamic artistic traditions differ fundamentally from modern secular aesthetics by emphasizing the inseparability of meaning and form. Whereas many modern artistic theories prioritize individual expression or subjective creativity, Islamic art is rooted in the manifestation of transcendent truth and cosmic order. The artist and architect act not as autonomous creators but as interpreters of divine harmony within the material world.

Finally, this study contributes to contemporary discussions on Islamic identity and sacred aesthetics by proposing a philosophical framework for understanding Islamic art beyond purely historical or decorative interpretations. Reconsidering Islamic ontology in relation to artistic form may also provide theoretical foundations for the revitalization of spiritually grounded architecture and art in the contemporary Islamic world. Future research may further explore the relationship between Ibn ‘Arabī’s theory of manifestation and Islamic spatial organization, as well as the relevance of Islamic metaphysical aesthetics to contemporary architectural theory and practice.

قبسات (فصلنامه علمی در حوزه فلسفه دین و کلام جدید)
سال سی ام / شماره ۱۱۸ / زمستان ۱۴۰۴
ISSN: 1028-4538
نوع مقاله: علمی - پژوهشی
<https://qabasat.iict.ac.ir>

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

مریم شریف‌پور
استادیار گروه معارف دانشگاه علوم پزشکی آزاد اسلامی تهران.

Email: maryam_2102@yahoo.com

استناد به این مقاله:
شریف‌پور، مریم؛ (۱۴۰۴). هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری. قبسات، ۳۰ (۴)، ۱۱۸-۱۷۴-۱۵۳.

[10.22034/qabasat.2026.735049](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.735049)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

چکیده

این مقاله با رویکردی تحلیلی به بررسی ارتباط میان فلسفه وجودی در اندیشه اسلامی و هنر و معماری اسلامی می‌پردازد. فلسفه وجودی به عنوان زیربنای فکری هنر اسلامی، مفاهیمی چون توحید، معرفت، وحدت، کثرت، نور و حکمت را مطرح می‌کند که هر یک در شکل‌گیری اصول زیباشناسی و ساختار فضایی معماری اسلامی تأثیرگذارند. پرسش اصلی پژوهش آن است که چه رابطه‌ای میان مبانی فلسفه وجودی و ساختار هنری و معماری اسلامی وجود دارد و این پیوند چگونه در شکل‌گیری معنا و هویت اثر هنری و معماری نقش‌آفرینی می‌کند؟ این پژوهش با روش تحلیل فلسفی - تطبیقی انجام شده و از منابع حکمی، متون هنری و نمونه‌های معماری تاریخی برای تبیین این پیوند بهره گرفته است. نتایج نشان می‌دهد فلسفه وجودی، نه تنها چارچوبی نظری برای تفسیر جلوه‌های هنری و معماری اسلامی فراهم می‌کند، بلکه موجب تقویت نگرش توحیدی در طراحی، توازن میان صورت و معنا و شکل‌گیری فضاهای معنادار و قدسی می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد اصل توحید در قالب تقارن هندسی و تکرار الگوها، مفهوم نور در سازمان فضایی و کیفیت ادراک بصری و حکمت در نظام تناسب و نمادگرایی معمارانه بروز یافته است. به بیان دیگر معماری اسلامی به مثابه تجلی عینی فلسفه وجودی، نقش واسطه‌ای میان عالم محسوس و عالم معنا ایفا می‌کند.

واژگان کلیدی

فلسفه وجودی، هستی‌شناسی اسلامی، هنر اسلامی، معماری اسلامی، صورت و فرم هنری.

قبسات

شماره یکصد و هجدهم / زمستان ۱۴۰۴
سال سی ام

۱۵۷

Copyright © 2024 The Author(s);
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

مقدمه

هنر و معماری اسلامی به عنوان یکی از والاترین نمودهای فرهنگ و تمدن جهان اسلام، همواره در پیوندی عمیق با مبانی معرفتی و فلسفی شکل گرفته است. در بطن این میراث عظیم، مفهومی بنیادین به نام فلسفه وجود در حکمت اسلامی جای دارد که ماهیت هستی، حقیقت معنا و نسبت میان خالق، انسان و جهان را تبیین می‌کند. در این دستگاه فکری، وجود نه مفهومی صرفاً انتزاعی بلکه واقعیتی عینی، ذومراتب و پرتوافکن از حقیقت واحد الهی است (ملاصدرا، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۱۵۴). بر همین مبنا هنر اسلامی در هر شکل و قالب خود، مظهر و تجلی این نگرش هستی‌شناختی است و از سطح تزیین ظاهری فراتر می‌رود تا در خدمت بیان حقیقت قرار گیرد (نصر، ۱۳۹۴، ص ۹۲).

در طول تاریخ اندیشمندان و حکیمان مسلمان از فارابی و ابن‌سینا تا سهروردی و ملاصدرا کوشیده‌اند رابطه میان هستی و زیبایی را در پرتو توحید و تجلی الهی تبیین کنند. به اعتقاد آنان زیبایی نه پدیده‌ای صرفاً حسی بلکه مرتبه‌ای از وجود است و هنرمند اسلامی با آفرینش اثر در واقع نوعی «تجلی وجودی» را در ماده پدید می‌آورد (سهروردی، ۱۴۰۲، ص ۲۰۵/ ملاصدرا، ۱۳۹۸، ج ۷، ص ۳۴۱). از این رو هر نقش و صورت در هنر اسلامی نشانه‌ای از وحدت در کثرت و بازتابی از نظم الهی در جهان آفرینش است. با وجود غنای مفهومی در حوزه حکمت اسلامی، بسیاری از مطالعات موجود درباره هنر و معماری اسلامی، بیشتر بر جنبه‌های توصیفی یا تاریخی متمرکز بوده‌اند و کمتر به تبیین نظام‌مند رابطه میان «فلسفه وجودی اسلامی و فرم هنری و معماری» پرداخته‌اند. از این رو پرسش اصلی این پژوهش آن است که:

چگونه اصول فلسفه وجود در جهان‌بینی اسلامی از جمله توحید، نور، معرفت و حکمت، در شکل و ساختار هنر و معماری اسلامی تجلی یافته است؟

پرسش‌های فرعی نیز عبارت‌اند از:

۱. مفهوم فلسفه وجود در حکمت اسلامی چیست و چه تفاوتی با اگزستانسیالیسم

غربی دارد؟

تجلی

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

۲. مفهوم نور، وحدت و کثرت در حکمت اسلامی چگونه در آثار معماری و هنر تجسم می‌یابد؟

۳. چه سازوکارهای هنری و فضایی، نقش واسطه‌ای میان معنا و فرم را در هنر اسلامی ایفا می‌کنند؟

۴. چه رابطه‌ای میان معنا (حکمت و هستی‌شناسی) و فرم (هنری و معماری) در آثار اسلامی وجود دارد؟

۵. چگونه نمونه‌های شاخصی مانند مسجد امام اصفهان و باغ فین کاشان بازتاب هستی‌شناسی اسلامی‌اند؟

این پژوهش بر آن است با رویکردی کیفی و تحلیلی، مسیر نظری ارتباط میان مبانی فلسفه اسلامی و نمودهای عینی آن در آثار هنری و معماری را آشکار کند و نشان دهد که چگونه صورت هنری در تمدن اسلامی، بازتابی از حقیقت وجودی و معنوی است.

پژوهش‌های متعددی تا کنون به بررسی نسبت میان فلسفه اسلامی و هنر پرداخته‌اند، اما بیشتر آنها به صورت کلی یا جزئی به برخی مفاهیم مانند نور، توحید یا هندسه مقدس اشاره کرده‌اند و کمتر به ارتباط نظام‌مند میان فلسفه وجودی و فرم هنری پرداخته‌اند.

در این زمینه آثار زیر از مهم‌ترین پژوهش‌های پیشین به شمار می‌آیند:

مجمل (۱۴۰۱) در مقاله «مبانی مابعدالطبیعی هنر اسلامی» به تبیین مفاهیم فلسفی نظیر توحید و وحدت در هنر اسلامی پرداخته، اما تحلیل او بیشتر نظری و فاقد بررسی موردی است. بهرامی‌پناه (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان نقش نور در معماری اسلامی، نور را به عنوان نماد تجلی الهی بررسی کرده است، ولی پیوند میان نور و دیگر مفاهیم فلسفه وجودی را به طور منسجم تبیین نکرده است. شموسی (۱۴۰۱) با تمرکز بر اندیشه اشراقی سهروردی تجلی نور را در معماری اسلامی بررسی کرده است، اما به نقش معرفت و وحدت در شکل‌گیری فرم نپرداخته است. فهیمی‌فر (۱۴۰۱) و مجیدی (۱۳۹۹) در مقالات خود درباره تأثیر عرفان اسلامی بر معماری صفوی، ابعاد تاریخی و هنری را برجسته کرده‌اند، اما تحلیل فلسفی را کمتر بسط داده‌اند.

تجسس

از میان منابع کلاسیک، اندیشه‌های فارابی، ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا بنیان فلسفه وجودی اسلامی را تشکیل می‌دهند. *الحکمة الاشراف* اثر سهروردی و *الحکمة المتعالیة* اثر ملاصدرا مبنای نظری این پژوهش محسوب می‌شوند.

در میان پژوهش‌های غربی آثار سیدحسین نصر (*Islamic Art and Spirituality*) و تیتوس بورکهارت (*Art of Islam: Language and Meaning*) از نخستین منابعی هستند که پیوند میان حکمت الهی و هنر اسلامی را از منظر فلسفه وجودی بررسی کرده‌اند. با این حال خلأ اصلی در پژوهش‌های موجود، نبود تحلیل تطبیقی و نظام‌مند میان مبانی فلسفه وجودی اسلامی و جلوه‌های عینی آن در آثار هنری و معماری است. پژوهش حاضر با تمرکز بر سه نمونه شاخص (مسجد امام اصفهان، آرامگاه حافظ و باغ فین کاشان) تلاش می‌کند از سطح توصیف به سطح تحلیل فلسفی و هستی‌شناختی حرکت کند و نشان دهد چگونه فرم در هنر اسلامی به تجلی معنا و حقیقت الهی تبدیل می‌شود.

ضرورت بررسی تأثیر فلسفه وجود در هنر و معماری اسلامی از چند منظر قابل طرح است: نخست آنکه در بیشتر پژوهش‌های معاصر، پیوند میان مبانی هستی‌شناسی اسلامی و تجلی آن در فرم‌های هنری به صورت تحلیلی و نظام‌مند تبیین نشده است. دوم آنکه در شرایطی که نظریه‌های مدرن هنر اغلب بر محور فردیت و ذهنیت هنرمند استوارند، بازخوانی حکمت اسلامی می‌تواند الگوی بدیلی بر اساس «وحدت معنا و صورت» ارائه دهد. سوم آنکه تحلیل فلسفه وجود در حکمت اسلامی می‌تواند بنیانی نظری برای بازتولید هویت فرهنگی و معنوی هنر اسلامی در عصر معاصر فراهم کند (صارمی، ۱۴۰۰، ص ۸۱).

پیشینه پیوند میان فلسفه و هنر در اسلام به قرون نخستین اسلامی باز می‌گردد. فلاسفه‌ای چون ابن‌سینا و فارابی با تأکید بر ماهیت وجود و عقل فعال، به زیبایی به مثابه بازتاب نظم الهی نگریستند (سالور، ۱۴۰۰، ص ۵۹/احمدپور، ۱۴۰۲، ص ۱۲). سهروردی با نظریه نور بنیاد هستی را بر مراتب انوار نهاد و معماران اسلامی از این اندیشه در طراحی فضاهای نورانی مساجد الهام گرفتند (شفیعی، ۱۳۹۳، ص ۳۲). در نهایت ملاصدرا با نظریه تشکیک وجود، وحدت و کثرت را در یک نظام وجودی جمع کرد و این نگرش، شالوده فلسفی برای تبیین

پیشینه

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

هندسه و نظم در هنر اسلامی فراهم کرد (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۳، ص ۵۹).

در میان مطالعات معاصر، پژوهش‌های متعددی به نقش مفاهیمی چون نور، توحید و هندسه مقدس در هنر اسلامی پرداخته‌اند (بهرامی‌پناه، ۱۳۹۹/فهمی‌فر، ۱۴۰۱). با این حال بیشتر این آثار به بررسی توصیفی بسنده کرده‌اند و به تحلیل پیوند ساختاری میان «مفاهیم فلسفی وجود» و «تجلی فرمی» پرداخته‌اند. از این رو پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی و نمونه‌محور می‌کوشد این شکاف نظری را پر کند.

هدف اصلی پژوهش تبیین چگونگی تجلی مفاهیم فلسفه وجود در حکمت اسلامی در هنر و معماری اسلامی است. در این راستا ابتدا مبانی مفهومی چون توحید، معرفت، نور، وحدت و کثرت و حکمت تبیین می‌شوند و سپس نمونه‌های آنها در فرم هنری و معماری اسلامی تحلیل می‌گردند. نوآوری این پژوهش در سه محور خلاصه می‌شود:

۱- بازخوانی فلسفه وجود اسلامی از منظر تطبیق با فرم هنری و معماری؛

۲- ارائه چارچوبی تحلیلی برای فهم رابطه میان معنا و صورت در هنر قدسی؛

۳- بررسی میدانی نمونه‌های برجسته (مسجد امام اصفهان، آرامگاه حافظ و باغ فیض کاشان) به عنوان تجلی‌گاه‌های عینی مفاهیم فلسفی.

روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی با رویکرد کیفی است. داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای آثار هنری و معماری اسلامی گردآوری شده‌اند. تحلیل نمونه‌ها بر مبنای الگوی تطبیقی میان مفاهیم فلسفی و فرم‌های بصری و فضایی صورت گرفته است.

مبانی نظری

۱. فلسفه وجود در حکمت اسلامی

فلسفه وجود در حکمت اسلامی به تبیین حقیقت هستی و مراتب آن می‌پردازد و از بنیادی‌ترین محورهای تفکر فلسفی و عرفانی در جهان اسلام به شمار می‌آید. این فلسفه با تکیه بر اصل توحید، رابطه خالق و مخلوق را نه بر اساس جدایی بلکه بر مبنای تجلی و صدور

می‌فهمد. در این نگاه، جهان سراسر ظهور اسما و صفات الهی است و هر موجود مرتبه‌ای از وجود واحد حق را باز می‌نماید (ابن عربی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۴۳).
در حکمت اسلامی وجود حقیقتی یگانه است، اما دارای مراتب و شدت‌های گوناگون. بدین ترتیب کثرت عالم نه در تقابل با وحدت بلکه جلوه آن است. ملاصدرا در نظریه تشکیک وجود، وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت را بنیاد هستی می‌داند و آن را مبنای تفسیر نظم و هماهنگی در جهان می‌خواند (ملاصدرا، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۲۱). این نگرش، بنیان نظری هنر و معماری اسلامی را شکل می‌دهد؛ زیرا هر نقش، رنگ و صورت در این هنرها تجلی مرتبه‌ای از وجود است نه صرفاً آرایه‌ای ظاهری.

فلسفه وجود در اسلام، بر خلاف اگزیستانسیالیسم غربی که بر تجربه فردی و اضطراب وجودی تأکید دارد، بر هستی مطلق و مراتب تجلی آن متمرکز است. در این دستگاه وجود، اصل واقعیت و مبدأ همه کثرات است و ماهیت‌ها تنها تعینات و حدود آن محسوب می‌شوند (ابن سینا، ۱۴۰۴، ص ۷۹). چنین نگرشی بنیان نظری برای تمام جلوه‌های هنری در تمدن اسلامی فراهم می‌کند؛ زیرا هنر نیز همانند جهان، عرصه تجلی وجود مطلق در صور گوناگون است.

۲. مفاهیم کلیدی در فلسفه وجود و تأثیر آن بر هنر اسلامی

الف) توحید، بنیاد فلسفه و هنر اسلامی

توحید بنیانی‌ترین اصل در تفکر اسلامی و به معنای یگانگی و وحدت مطلق خداوند در خالقیت، ربوبیت و وجود است. در حکمت اسلامی تمام کثرات جهان پرتوی از وجود واحد حق‌اند و هر جزء عالم نشانی از وحدت الهی دارد (سهروردی، ۱۴۰۲، ص ۱۴۲).
در هنر و معماری اسلامی این اصل در قالب تقارن، تکرار، وحدت هندسی و مرکزیت فضایی متجلی می‌شود. الگوهای تکرارشونده هندسی در کاشی‌کاری و گنبدسازی، بیانگر بی‌نهایت‌بودن حقیقت واحد الهی و نفی هر گونه تضاد یا آشوب در آفرینش‌اند (بمانیان،

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

۱۳۹۱، ص ۲۲). تقارن در مسجد امام اصفهان و نظام متناسب گنبد و ایوان‌ها نمونه‌ای از ترجمان فضایی اصل توحید است.

ب) معرفت، حرکت از ظاهر به باطن

معرفت در فلسفه اسلامی به معنای شناخت حقیقت وجود و آگاهی از مراتب هستی است. این معرفت نه صرفاً ادراکی ذهنی بلکه شهودی قلبی و حاصل اتصال انسان با مبدأ نورانی وجود است (غزالی، ۱۳۹۱، ص ۳۲). در هنر اسلامی معرفت به صورت دعوت به تأمل و تفکر در ساختار اثر ظاهر می‌شود. ترکیب پیچیده نقوش، هندسه پنهان در خوشنویسی و رازآلودگی فضاهای معماری، همگی انسان را از مشاهده سطح به درک باطن فرا می‌خوانند. هنرمند اسلامی با خلق چنین ساختارهایی، مسیر سلوک معرفتی را در ماده عینیت می‌بخشد (روان، ۱۳۹۷، ص ۲۸).

ج) وحدت و کثرت، هماهنگی در تنوع

یکی از مفاهیم بنیادین در حکمت متعالیه و عرفان اسلامی، اصل وحدت در کثرت و کثرت در وحدت است. بر اساس این اصل، کثرت مظاهر جهان نه نشانه جدایی از حقیقت بلکه ظهورات گوناگون یک وجود واحد است (ملاصدرا، ۱۳۹۸، ج ۴، ص ۱۵۲). در هنر اسلامی این اصل به زبان فرم و هندسه ترجمه شده است. الگوهای چندوجهی و تکرارشونده در کاشی‌کاری، گچ‌بری و تذهیب، نمونه‌های بصری وحدت در کثرت‌اند. هر نقش در عین استقلال، بخشی از نظم کلی و الهی است؛ نظمی که تمام اجزا را به مرکز وحدت باز می‌گرداند (اسحاق‌دواتگر، ۱۳۹۸، ص ۴). به همین دلیل معماری اسلامی همواره میان کثرت فضاها و هماهنگی کل ساختار تعادل برقرار می‌کند.

د) نور، نماد حضور الهی

نور در فلسفه اسلامی، مبدأ وجود و نماد حضور الهی است. سهروردی در حکمت اشراق، نور را حقیقت مطلق می‌داند که همه چیز از آن پدید می‌آید و با شدت و ضعف در

مراتب مختلف ظهور می‌کند (سهروردی، ۱۴۰۲، ص ۹۸).
در هنر و معماری اسلامی، نور نه صرفاً عنصری فیزیکی بلکه عنصری قدسی و معرفتی است. سازمان فضایی مساجد با روزه‌ها، شیشه‌های رنگی و گنبد‌های بلند، بر حضور نور الهی تأکید دارد و حرکت آن در فضا یادآور تجلی حق در عالم کثرات است (شفیعی، ۱۳۹۳، ص ۳۵). در مسجد نصیرالملک شیراز نور به صورت رنگین‌کمان معنوی در فضا جاری است و مخاطب را به تجربه شهودی از حضور نورانی حق فرا می‌خواند.

ه) حکمت، نظم در معنا و فرم

حکمت در معنای قرآنی و فلسفی، شناخت نظام الهی و نظم ذاتی در هستی است. در دیدگاه فلاسفه اسلامی، حکمت حاصل ترکیب عقل و شهود است و هدف آن، مطابقت انسان با نظم الهی جهان می‌باشد (ابن‌سینا، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۱۶۹). در هنر اسلامی، حکمت به صورت تناسب، نظم و هماهنگی اجزا و کل متجلی است. طراحی دقیق نسبت‌ها، رعایت مقیاس‌های مقدس و کاربرد هندسه ریاضی در گنبد‌ها و محراب‌ها همگی نمود عینی حکمت الهی‌اند (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۳، ص ۵۹). هنرمند در این جهان‌بینی صرفاً خالق اثر نیست، بلکه مفسر نظم الهی است که از طریق فرم، حقیقت حکمت را به زبان ماده بیان می‌کند.
در مجموع فلسفه وجود در حکمت اسلامی، تصویری از جهان به عنوان نظامی الهی و دارای مراتب وجودی ارائه می‌دهد که در آن، هنر و معماری ابزار ادراک و بازنمایی این نظام‌اند. توحید، نور، معرفت، وحدت و کثرت و حکمت نه مفاهیمی انتزاعی بلکه اصولی‌اند که در ساختار فضایی، هندسی و نمادین آثار اسلامی حضور عینی یافته‌اند.
از این منظر معماری اسلامی بازتاب مستقیم جهان‌بینی هستی‌شناختی اسلام است: بنایی که در آن هر قوس و گنبد، هر نقش و رنگ، نه صرفاً برای زیبایی بلکه برای اظهار حقیقت وجود طراحی شده است. این دیدگاه، زیربنای نظری تحلیل تجلی فلسفه وجود در هنر و معماری اسلامی در بخش‌های بعدی این مقاله را تشکیل می‌دهد.

تجسس

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

۳. تجلی فلسفه وجود در هنر اسلامی

هنر اسلامی در بستر بینشی پدید آمده است که در آن، زیبایی نه پدیده‌ای حسی بلکه مرتبه‌ای از وجود تلقی می‌شود. در این نگرش، اثر هنری مظهر ظهور حقیقت و نشانه‌ای از تجلی اسمای الهی در ماده است. بر مبنای فلسفه وجود در حکمت اسلامی، عالم مادی سایه و مرتبه‌ای از حقیقت واحد وجود است و هنر اسلامی کوششی برای آشکارسازی آن حقیقت در قالب فرم و ماده محسوب می‌شود (نصر، ۱۳۹۴، ص ۱۱۰).

از این منظر هنرمند مسلمان در فرایند آفرینش اثر، نه به خلق از عدم بلکه به کشف و اظهار نظم الهی در جهان می‌پردازد. بدین سان صورت‌های هنری در تمدن اسلامی، ترجمان بصری اصولی همچون توحید، نور، وحدت و کثرت و حکمت‌اند که در دستگاه فلسفه وجود تبیین شده‌اند. در ادامه، تجلی این مبانی در سه عرصه شاخص هنر اسلامی یعنی خوشنویسی، تذهیب و نگارگری و کاشی‌کاری مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

الف) خوشنویسی، تجلی توحید در صورت کلمه

خوشنویسی در سنت اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا از طریق آن، کلام الهی در ساحت مادی ظهور می‌یابد. در فلسفه اسلامی کلمه منشأ هستی است و «کُن» الهی مبدأ صدور موجودات از حق به عالم خلق محسوب می‌شود (ابن عربی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۵۱). از این رو نوشتن آیات و اسمای الهی نه یک فعالیت هنری صرف، بلکه بازتابی از فرایند تکوین و تجلی وجود در عالم ماده است.

در ساختار خوشنویسی اسلامی، نظم، تقارن و تکرار، نمادهایی از اصل توحیدند. هر حرف و حرکت قلم، بر وحدت در عین کثرت دلالت دارد. ترکیب‌بندی‌های دقیق خطوط ثلث و نستعلیق که از حرکت نرم و ریتمیک حروف شکل می‌گیرند، مصداقی از نظم وجودی و هماهنگی کیهانی‌اند (اسپاهیچ، ۱۴۰۲، ص ۸). در این میان خوشنویسی قرآن کریم به‌ویژه در نگارش آیات توحید، صورت عینی یگانگی معنا و فرم است؛ زیرا هر ترکیب و هر امتداد قلم، حامل معنا و جلوه‌ای از نظم الهی است.

تجلی

ب) تذهیب و نگارگری، ظهور وحدت در کثرت بصری

تذهیب و نگارگری اسلامی از بارزترین عرصه‌های تجلی مفاهیم هستی‌شناسی در هنر محسوب می‌شوند. در این هنرها، رنگ، نقش و هندسه پیچیده اسلیمی نه وسیله بازنمایی طبیعت بلکه ابزار بیان نظم قدسی اند. بر اساس مبانی حکمت اشراق، هر رنگ و نقش مرتبه‌ای از نور است که از مبدأ واحد تنزل یافته است (سهروردی، ۱۴۰۲، ص ۲۰۷).

کاربرد تکرار و تقارن در تذهیب قرآن و نگارگری، ترجمان بصری اصل وحدت در کثرت است؛ بدین معنا که هر جزء اثر در عین استقلال، در نظم کلی و هماهنگ ترکیب جای دارد. به علاوه رنگ‌های طلایی، لاجوردی و سبز که در این آثار به وفور به کار می‌روند، نماد مراتب نوری و تجلی اسم النورند (سربخشی، ۱۳۹۳، ص ۴۲). بدین ترتیب اثر تذهیبی نه صرفاً ترین متنی مقدس بلکه نموداری از مراتب نزول و صعود نور الهی در هستی است.

در نگارگری ایرانی - اسلامی نیز حذف زاویه دید و استفاده از فضاهاى تخت، رویکردی آگاهانه در راستای نفی نسبیّت ادراک مادی است. هنرمند در پی بازنمایی واقعیت طبیعی نیست، بلکه در صدد تجلی حقیقت مطلق است. هر عنصر تصویری، مرتبه‌ای از حضور وجودی دارد و اثر در کلیت خود، بیانی از هماهنگی عالم و وحدت ذاتی خلقت است (پرچگانی، ۱۳۹۶، ص ۲۴۶).

ج) کاشی‌کاری، هندسه مقدس و نظم حکیمانه در صورت

کاشی‌کاری اسلامی جلوه کامل تجلی نظم و عقلانیت الهی در هنر است. هندسه در این هنر نه ابزار فنی بلکه زبان فلسفی بیان حقیقت محسوب می‌شود. اشکال هندسی مانند دایره، ستاره و چندضلعی‌های تودرتو، ساختارهای بصری نظریه تشکیک وجود ملاصدرا را به نمایش می‌گذارند؛ به گونه‌ای که از مرکز وحدت، مراتب کثرت در نظم و تناسب پدیدار می‌گردند (ملاصدرا، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۲۱).

هندسه مقدس در کاشی‌کاری‌های اسلامی به‌ویژه در مساجد، بازتابی از حکمت الهی است که بر نسبت دقیق اجزا، تقارن زوایا و هماهنگی رنگ‌ها استوار است (حجازی، ۱۳۸۷،

تذقیب

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

ص ۳۴). رنگ‌های آبی و فیروزه‌ای نماد آسمان و بی‌نهایت، سبز نشانه حیات و بهشت و طلایی نمایانگر نور الهی است (پیروی خوش‌نژاد، ۱۳۹۶، ص ۱۲). این ساختار رنگی، در پیوند با هندسه، مخاطب را در فضایی قدسی قرار می‌دهد که مراتب هستی در آن قابل ادراک حسی است.

در معماری مساجد، گنبدها و شبستان‌ها با کاشی‌های تکرارشونده پوشیده می‌شوند تا فضایی ایجاد شود که مخاطب را از عالم ماده به سوی عالم معنا سوق دهد. همان‌گونه که ملاصدرا تصریح می‌کند، نظم و تناسب در جهان محسوس، انعکاس حکمت در مرتبه وجود نازل است (ملاصدرا، ۱۳۹۸، ج ۷، ص ۸۸). از این رو هر سطح و نقش در کاشی‌کاری اسلامی، حامل معنا و تجلی نوعی از نظم الهی است.

بر اساس مبانی فلسفه وجود در حکمت اسلامی، هنر اسلامی تجلی عینی مفاهیم متافیزیکی در ساحت ماده است. خوشنویسی صورت مکتوب توحید و تجسد کلام الهی است؛ تذهیب و نگارگری بیان بصری وحدت در کثرت‌اند و کاشی‌کاری بازتاب حکمت و نظم الهی در ساختار هندسی است. در هر سه شاخه هنری، صورت و معنا در پیوندی ناگسستگی قرار دارند و اثر هنری به مثابه آینه‌ای از مراتب وجود عمل می‌کند.

بدین ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که هنر اسلامی بر مبنای فلسفه وجود در حکمت اسلامی، نه به دنبال تقلید از طبیعت بلکه در پی تجلی حقیقت وجود در صور زیباشناختی است. چنین برداشتی، هنر اسلامی را به حکمت مصور تبدیل می‌کند؛ هنری که در آن، فرم هنری واسطه ادراک معنای وجود است.

۴. تجلی فلسفه وجود در معماری اسلامی

معماری اسلامی، به منزله یکی از برجسته‌ترین نمودهای تمدن اسلامی، نه صرفاً یک هنر کاربردی بلکه تجسم عینی جهان‌بینی توحیدی است. این معماری بر مبنای هستی‌شناسی حکمت اسلامی استوار است و صورت فضایی آن، بیانگر نسبت میان خالق و مخلوق و مراتب وجود است. بر اساس فلسفه وجود، هر آنچه در عالم عینیت می‌یابد، مرتبه‌ای از ظهور

تجلی

حقیقت واحد است؛ بنابراین فضا در معماری اسلامی عرصه تجلی مراتب وجود است نه صرفاً ظرف عملکرد انسانی (نصر، ۱۳۹۴، ص ۱۱۲).

معمار مسلمان بر پایه همین نگرش، خود را نه خالق بلکه مفسر نظم الهی می‌داند. وی با استفاده از عناصر هندسی، تناسبات عددی و بازی نور و سایه، نظامی فضایی خلق می‌کند که بازتاب ساختار وجودی عالم است (بمانیان، ۱۳۹۱، ص ۲۴). در این چارچوب می‌توان چهار محور اصلی تجلی فلسفه وجود در معماری اسلامی را تبیین کرد: توحید در ساختار؛ نور در فضا؛ وحدت و کثرت در ترکیب؛ حکمت در تناسب.

الف) توحید در ساختار فضایی

اصل توحید به عنوان بنیاد تفکر اسلامی در معماری به صورت ساختارهای متقارن، مرکزگرا و نظام‌مند جلوه می‌کند. پلان‌های چهارباغ، گنبدهای متحدالمرکز و محورهای اصلی مساجد، همگی بازتابی از مرکزیت وحدت در میان کثرت فضاها هستند. در این ساختار، فضا نه پراکنده بلکه هم‌گراست و همه مسیرها به مرکز یا قبله ختم می‌شوند؛ نمادی از بازگشت کثرات به مبدأ واحد (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۳، ص ۶۴).

در مسجد امام اصفهان، آرایش متقارن صحن، ایوان‌ها و گنبد، تجلی عینی نظم توحیدی است. محور قبله، کل نظام فضایی را جهت می‌دهد و تمام اجزا در خدمت تمرکز بر نقطه واحد عبادت‌اند. بدین ترتیب ساختار معماری نه فقط سازمان فضایی بلکه بیانی از وحدت در حضور الهی است.

ب) نور، نماد حضور و مراتب وجود

در فلسفه اشراق سهروردی نور حقیقت مطلق و مبدأ همه موجودات است (سهروردی، ۱۴۰۲، ص ۱۹۷). این مفهوم در معماری اسلامی به عنصر سازمان‌دهنده فضا تبدیل می‌شود. نور در بنا نه صرفاً عامل روشنایی بلکه رمز حضور الهی است که از غیب به شهادت می‌تابد. در مسجد نصیرالملک شیراز حرکت نور از روزنه‌های رنگین، حضور مراتب وجود را در

تجلی

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

فضا آشکار می‌کند. رنگ‌های متکثر از وحدت نور سفید پدید می‌آیند و بدین سان اصل وحدت در کثرت در سطح ادراک بصری تجربه می‌شود (شفیعی، ۱۳۹۳، ص ۳۵). همچنین در مسجد شیخ لطف‌الله، تمرکز نور در زیر گنبد، با محور قبله و مرکز هندسی بنا همراستا است؛ گویی نور خود مظهر وحدت وجود در مرکز کیهانی بناست.

ج) وحدت و کثرت در سازمان هندسی

یکی از بنیادی‌ترین اصول در فلسفه ملاصدرا تشکیک وجود است؛ بدین معنا که وجود حقیقتی واحد با مراتب شدت و ضعف است (ملاصدرا، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۲۱). این اصل در ساختار هندسی معماری اسلامی متجلی است. اجزای متکثر بنا، از حیاط و ایوان تا حجره و شبستان، هر یک مرتبه‌ای از وجود را نمایان می‌کنند، اما همگی در کلی هماهنگ وحدت می‌یابند.

در آرامگاه حافظ همنشینی اجزای متنوع (باغ، حوض، سکو، ستون‌ها و گنبد) نشان‌دهنده نظم در کثرت است. در این فضا طبیعت و معماری در وحدتی ارگانیک ادغام شده‌اند؛ آب و گیاهان در کنار سنگ و کاشی، مراتب وجود را از مادی به معنوی پیوند می‌دهند. نظم هندسی محوطه همانند شبکه‌ای از روابط وجودی است که از وحدت حکمت الهی نشئت می‌گیرد (صارمی، ۱۴۰۰، ص ۸۱).

د) حکمت در تناسبات و مقیاس

حکمت در هنر و معماری اسلامی به معنای شناخت نسبت‌ها و هماهنگی در مراتب هستی است. تناسبات در بنا بازتاب نظم ریاضی و عقلانی جهان‌اند که در فلسفه اسلامی معادل نظم الهی تلقی می‌شوند (ابن سینا، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۱۶۹). معمار مسلمان با رعایت نسبت‌های مقدس، مانند عدد چهار (رمز عناصر اربعه) و عدد هفت (مراتب وجود)، ساختاری پدید می‌آورد که در آن، اندازه و معنا به وحدت می‌رسند (حجازی، ۱۳۸۷، ص ۳۴).

تجسس

در باغ فین کاشان نظام چهارگانه فضاها و تقسیم آبراهه‌ها مطابق الگوی چهار عنصر (آب، خاک، باد، آتش) طراحی شده است. این سازمان فضایی، بازتابی از حکمت طبیعی و نظم کیهانی است که در تفکر اسلامی ریشه دارد. مسیر حرکت آب نشانه حیات و استمرار فیض الهی است و محورهای متقاطع باغ، تجلی نظم وجود در عالم طبیعت‌اند.

ه) فضا به مثابه مراتب وجود

در نگاه فلسفی، فضا در معماری اسلامی نه یک ظرف خنثی بلکه موجودی زنده و ذومراتب است. از منظر حکمت متعالیه، عالم مادی مرتبه‌ای از وجود است که نشانه و ظهور عالم بالاتر محسوب می‌شود. معمار اسلامی با ایجاد مراتب فضایی از ورودی تا شبستان و محراب، مسیر سلوک معنوی انسان از کثرت به وحدت را در قالب فضا عینیت می‌بخشد (بهرامی‌پناه، ۱۳۹۹، ص ۲۶).

سیر حرکتی زائر در مسجد، از حیاط روشن تا تاریکی شبستان و سپس روشنایی نور محراب، نماد سلوک انسان از عالم ظاهر به عالم باطن و از ظلمات ماده به نور معرفت است. این حرکت فضایی، عین حرکت وجودی انسان در نظام هستی است؛ بدین ترتیب معماری اسلامی تبدیل به مسیر معنا می‌شود که در آن فضا خود ابزار معرفت است. بدین سان معماری اسلامی فراتر از عملکرد یا زیبایی، بازنمایی نظام هستی‌شناختی اسلام است. فضا در این معماری عرصه تجلی حقیقت وجود و ابزار تقرب انسان به مبدأ است. در پرتو چنین نگرشی می‌توان معماری اسلامی را فلسفه‌ای عینی از وجود دانست که در آن، معنا و فرم در وحدتی قدسی به هم می‌پیوندند.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد «فلسفه وجود در جهان‌بینی اسلامی» اساس نظری و معنوی هنر و معماری اسلامی را شکل می‌دهد. در این نظام فکری، هستی جلوه وحدت الهی است و هر جزء از جهان مادی، نشانی از معنا و نور الهی در خود دارد. معمار و هنرمند

قیس

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

اسلامی بر مبنای چنین نگرشی، فرم را نه به منزله ساختاری صرفاً مادی بلکه به عنوان صورت ظهور معنا و تجلی حقیقت تلقی می‌کند.

تحلیل نمونه‌های موردی نشان داد که در مسجد امام اصفهان، اصل توحید از طریق تقارن فضایی، هندسه مقدس و تکرار نقوش، به اصل وحدت در کثرت شکل می‌دهد. در آرامگاه حافظ، معرفت و نور در ترکیب‌بندی فضا، اشعار و رنگ‌ها بازتاب می‌یابد و در باغ فین کاشان هماهنگی میان طبیعت، آب و معماری، نمود عینی ارتباط انسان با حقیقت الهی است.

این پژوهش همچنین آشکار کرد که پیوند میان معنا و فرم در هنر اسلامی، از سطح زیبایی‌شناسی فراتر رفته، به عرصه «هستی‌شناختی و معرفتی» وارد می‌شود. در این نگاه، نور تقارن و نظم هندسی تنها عناصر زیبایی‌شناسانه نیستند، بلکه زبان نمادینی‌اند که وحدت و حضور الهی را در کالبد فضا بیان می‌کنند. از این رو هنر و معماری اسلامی را می‌توان بیان وجودی توحید دانست؛ تجلی‌ای که در آن، ماده و معنا، فرم و روح در پیوندی هماهنگ با حقیقت الهی قرار می‌گیرند.

از حیث نظری سه دستاورد اصلی این پژوهش قابل اشاره است:

۱- تبیین ارتباط میان هستی‌شناسی اسلامی و ساختار هنری: هنر اسلامی بر مبنای فلسفه وجودی وحدت و تجلی شکل می‌گیرد و هر فرم هنری بازتابی از نظم هستی‌شناختی است.

۲- ارائه چارچوبی تحلیلی برای فهم معنا در صورت: با تأکید بر مفاهیمی چون نور، توحید و حکمت می‌توان نظامی برای تحلیل فرم‌های هنری اسلامی ارائه داد که فراتر از تفسیرهای صرفاً زیبایی‌شناختی است.

۳- تقویت مبانی نظری هویت‌محور در هنر و معماری معاصر: بازخوانی فلسفه وجود در حکمت اسلامی می‌تواند زمینه‌ساز بازتولید هویت قدسی در هنر معاصر و تداوم پیوند میان معنا و فرم گردد.

با توجه به یافته‌های فوق، نتیجه آن است که هنر و معماری اسلامی در جوهر خود، پدیدارشناسی وجود از منظر توحیدی است. در این نظام، فرم به مثابه تجلی معنا عمل می‌کند و هنرمند، واسطه‌ای میان عالم معنا و ماده است. اثر هنری اسلامی، صورت محسوس

تجسس

حقیقت است و هر جزء از آن، به زبان هندسه، نور و تناسب، از حضور الهی سخن می‌گوید. فلسفه وجود در حکمت اسلامی، چارچوبی متافیزیکی و معرفتی برای فهم هنر و معماری اسلامی فراهم می‌کند. این فلسفه، با تبیین پیوند میان معنا و صورت، وحدت و کثرت، عقل و شهود، هنرمند و خالق، زمینه شکل‌گیری نگاهی قدسی به فرم هنری را فراهم کرده است. نتیجه نهایی پژوهش حاضر آن است که فرم در هنر اسلامی نه زینت ظاهری بلکه تجلی حقیقت وجود است. بدین معنا هنر اسلامی را باید آئینه ظهور الهی دانست که در آن، هستی در صورت جلوه می‌کند.

پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل کیفی و نمونه‌محور، بستر مناسبی برای گسترش مطالعات تطبیقی میان فلسفه هنر اسلامی و فلسفه‌های معاصر غربی فراهم می‌کند. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی مباحث ذیل مورد توجه قرار گیرد:

- ارتباط میان نظریه تجلی در عرفان ابن عربی و ساختار فضایی معماری اسلامی به صورت

تطبیقی بررسی شود؛

- نسبت نور در حکمت اشراق با مفهوم ادراک حسی در فضاهای معماری معاصر تحلیل گردد؛

- امکان بازخوانی نظریه فرم در حکمت متعالیه به عنوان چارچوبی برای نظریه‌پردازی

معماری اسلامی معاصر مورد ارزیابی قرار گیرد.

پیش

هستی‌شناسی در حکمت اسلامی و تجلی آن در هنر و معماری اسلامی: از معنا تا فرم هنری

منابع

۱. ابن‌سینا، محمد بن عبدالله (۱۴۰۴ق). شفا- الهیات. تحقیق دنیا سلیمان، قم: نشر مکتبه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۲. ابن‌سینا، محمد بن عبدالله (۱۴۰۰). الاشارات و التنبیها. ترجمه حسین ملکشاهی، تهران: انتشارات سروش.
۳. احمدپور، مجید (۱۴۰۲). بازخوانی آرای اندیشمندان مسلمان در سیاستگذاری عمومی معماری ایرانی اسلامی (مورد مطالعه فارابی). پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۳ (۲).
۴. اسحاق دوانگر، زیبا (۱۳۹۸). وجود اصل وحدت و کثرت در معماری اسلامی. نهمین کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار و عمران شهری.
۵. اسپاهیچ، معمر، و همکاران (۱۴۰۲). بررسی جایگاه خوشنویسی و نقش آن در مبانی هنر اسلامی از دیدگاه سنت گرایان. پژوهش در هنر و علوم انسانی، (۵۴).
۶. بمانیان، محمدرضا، و همکاران (۱۳۹۱). بررسی نقش گنبد در شکل دهی به مرکزیت معماری مسجد. آرمانشهر، (۹).
۷. بهرامی‌پناه، امیر، و همکاران (۱۳۹۹). خوانش قرآنی از ایده نور معنوی و تأثیر آن بر معماری اسلامی و ایرانی عصر صفوی. نقش جهان، (۴).
۸. پرچگانی، رحمان (۱۳۹۶). قرینگی در هنر و عرفان. عرفان اسلامی، (۵۴).
۹. پیروی خوشی‌نژاد، کیمیا (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی جایگاه رنگ تزیینات کاشی‌کاری در معماری مساجد با رویکرد به هنر اسلامی در دوره‌های صفویه و قاجار. هفتمین همایش کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار و عمران شهری.
۱۰. حجازی، سید امیرمهداد، و همکاران (۱۳۸۷). هندسه مقدس در طبیعت و معماری ایرانی. تاریخ علم، (۷).
۱۱. روان، علی، و همکاران (۱۳۹۷). ترسیم طرحواره‌ای جامع نگر از فرایند طراحی معماری با تطبیق روش‌شناسی تأویلی شناخت طراحی بر سازواره‌ای کلی معرفت در نظام حکمت متعالیه. نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی، (۴).
۱۲. سالور، ندا، و همکاران (۱۴۰۰). تبیین خردگرایی ابن‌سینا در روند ابداع نقوش هندسی تزیینات وابسته به معماری. نشریه علمی باغ نظر، (۱۸).

۱۳. سربخشی، محمد (۱۳۹۳). بررسی چیهستی فلسفه اسلامی با رویکرد پاسخ به ایراد مخالفان آن. معرفت فلسفی، (۴۵).
۱۴. شفیعی، فاطمه، و همکاران (۱۳۹۳). بررسی تجلی رمز نور در معماری اسلامی (بر مبنای نگاه اشراقی سهروردی به نور و تأکید بر شاخص‌های مساجد اسلامی). نگارینه، ۱ (۳).
۱۵. سهروردی، شهاب‌الدین (۱۴۰۲). حکمت الاشراق. ترجمه فتحعلی اکبری، تهران: انتشارات علم.
۱۶. غزالی، محمد بن محمد (۱۳۹۱). مشکات الانوار. ترجمه برهان‌الدین حمدی، تهران: انتشارات شیخی.
۱۷. فهیمی‌فر، علی‌اصغر (۱۴۰۱). بازنمایی مفاهیم عرفانی فرم معماری عصر صفوی. مطالعات نظری هنر، (۳).
۱۸. مهدوی‌نژاد، محمدجواد (۱۳۸۳). حکمت معماری اسلامی: جستجو در ژرف ساخته‌های معنوی معماری اسلامی ایرانی. هنرهای زیبا، (۳).
۱۹. ملاصدرای شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۸). الحکمة المتعالیه. ترجمه محمد خواجوی، تهران: نشر مولی.
۲۰. نصر، سیدحسین (۱۳۹۴). هنر و معنویت اسلامی. ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: نشر حکمت.